

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПРАВОПОРУШНИКА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття розкриває специфіку визначення соціально-педагогічної характеристики особистості неповнолітнього правопорушника на початку ХХ століття.

Ключові слова: неповнолітні правопорушники, пенітенціарний заклад, соціально-педагогічна характеристика особистості.

Минуле століття на його початку в широких колах європейського суспільства прийнято було називати “століттям дитини”. Але надії не виправдалися. Навпаки, саме тоді для дітей почалася нова епоха страждань, породжених революціями, війнами, соціальними потрясіннями, терором, масовим голодом.

Безсумнівно, що розв’язання проблеми підліткової злочинності неможливе без усебічного вивчення історичного досвіду. Відомі спроби дослідження й висвітлення процесу виправлення неповнолітніх засуджених, що здійснювався в притулках, будинках піклування у досліджуваній період (Л.Беляєва, М.Гернет, С.Завражина, С.Познишев, Л.Фортова).

Прогресивні педагоги початку ХХ ст. стверджували, що вихователь зобов'язаний ураховувати як індивідуальні якості особистості учня, так і обставини його минулого життя. Так, професор І.Тарасов уважав, що характер і суб'єктивні особливості малолітнього злочинця зумовлено не характером учиненого ним злочину, а внутрішнім світом, його внутрішнім “я”, а це внутрішнє “я” треба спочатку вивчити, а потім уже виправляти, а не навпаки [6].

У виправних закладах початку ХХ століття робилися перші, часом не зовсім вдалі, спроби вивчення, аналізу та класифікації стану психіки, особливостей характеру і поведінки “дітей зіпсованої моральності”.

Аналіз документів, що регламентували діяльність пенітенціарних закладів для неповнолітніх на початку ХХ ст., дозволив нам розробити власну соціально-педагогічну характеристику особистості неповнолітнього правопорушника початку минулого століття.

В основу соціально-педагогічної характеристики особистості неповнолітнього правопорушника початку ХХ століття нами покладено наступні соціальні ознаки: підстави для зарахування до виправних закладів, стать, вік, соціальний стан, сімейний стан, вид скоєного злочину, рід занять, освіта.

1. Підстави для зарахування до виправних закладів

Необхідно зазначити, що за характерною ознакою “підстава для зарахування до виправного закладу” неповнолітні на початку ХХ ст. направлялися до пенітенціарних закладів згідно з вироками окружних або мирових судів; за бажаннями батьків та згідно з постановами Ради Товариства для піклування малолітніми, безпосередньо Товариств різних виправних закладів, за рішенням обласних, міських та губернських адміністрацій.

Згідно з даними звітів виправних установ неповнолітні переважно надходили туди або за вироками окружних судів, або за постановами мирових суддів [5]. За даними Головного Тюремного Управління, 97% вихованців надійшли до притулків та колоній на підставі високих наказів і судових вироків [4]. Проглядається така закономірність: великі, особливо столичні, міста давали більший відсоток неповнолітніх правопорушників, які направлялися в колонії та притулки за рішенням суду.

Контингент виправних закладів формувався не тільки з неповнолітніх правопорушників, а й з тих, хто потенційно міг ними стати: жебраки, бродяги, арештантські діти, діти з виховного будинку, “позбавлені даху над головою, доброго керівництва і піклування”. Такі діти приймалися, наприклад, Київською землеробно-ремісничою колонією.

Деякі установи брали порочних дітей за бажанням їхніх батьків, за постановами Ради Товариства для піклування малолітніх і Товариств різних виправних закладів, за рішенням

обласних, міських та губернських адміністрацій. Ось кілька яскравих прикладів. П.П. – майбутнього вихованця Київської колонії – батько доставив туди особисто, ведучи його з Києва з батою у руці і прив'язавши мотузкою за шию. У цілому батьками віддавалося не більше 7-8% контингенту тих, хто утримувався у виправних закладах. На початку минулого століття за бажанням батьків Товариство Київської колонії прийняло трьох вихованців за своєю постановою.

2. Стать і вік

Відсоткове співвідношення чоловічої та жіночої злочинності (чоловіча злочинність значно домінувала) визначало кількісний склад хлопчиків і дівчаток у виправних закладах. За відомостями, взятим нами з коротких оглядів діяльності притулків, з 21 закладу на початку ХХ ст. тільки 3 брали неповнолітніх жіночої статі.

У багатьох випадках вік вступу підлітків на шлях злочину коливався від 13 до 17 років. Природньо, що кількість дітей саме цього віку найбільше утримувалося майже у всіх виправних колоніях. За даними М.Красовського станом на 1 січня 1900 року в усіх виправних закладах знаходилися: 4 неповнолітні віком 10 років, 51 – від 10 до 12 років, 225 – від 12 до 14 років, 431 – від 14 до 16 років.

3. Соціальний стан

Як свідчить аналіз звіту Головного Тюремного Управління, за 1900р. 98% батьків вихованців колоній і притулків були представниками непривілейованих станів.

Згідно з даними Л.Василевського та С.Познишева, від 2 до 4% батьків неповнолітніх, які утримувалися у виправних закладах, належали до привілейованих станів і верств населення – купців, дворян, духовенства, почесних громадян. Соціальне становище визначало направлення до того чи того виправного закладу. Для кожного прошарку населення існували свої виправні заклади. Так, якщо діти міщан, селян і солдатів прямували до землеробних колоній і ремісничих притулків, то, наприклад, учні військових навчальних закладів направлялися в спеціальну прогімназію.

Більшість вихованців виправних закладів належали до селянських і міщанських верств. Згідно з даними статистики, до них належали 80% усіх дітей, які були направлені до виправних закладів/Представників міщанства більше містилося в Київському притулку. Станом на 1 січня 1900 року з 29 вихованців 12 належали до міщанського стану, 11 – до селянського. Серед вихованок Большевського дівочого притулку за 25 років його діяльності зі станової приналежності було найбільше солдатських дочок, потім йшли міщанки і селянські дочки. Значна частина дівчаток, прийнятих Санкт-Петербурзьким притулком, належала до селянського стану. Решта: міщанки, солдатські дочки, діти невідомого походження. Звертає на себе увагу вкрай обмежений відсоток у закладах дітей осіб духовенства, менший навіть порівняно з кількістю дітей дворянського походження.

4. Сімейний стан

Саме по собі перерахування належності до певного соціального стану вихованців не дає уявлення ні про їх сімейний стан, ні про обставини їх минулого життя. З яких сімей походили “діти зіпсованої моральності”? Відповідаючи на поставлене питання, ми будемо спиратися на матеріали досліджень теоретиків і практиків системи виправних закладів. Відомості, наведені професором А.Богдановським такі: близько 10% малолітніх правопорушників – власне діти злочинців; близько 20% - діти батьків, які вели бродяжницький спосіб життя: жебраки, жінки легкої поведінки; 70% - позашлюбні і діти, покинуті батьками. Невелика кількість вихованців мали досить забезпечених батьків. У більшості своїй батьками неповнолітніх, направлених до виправних закладів, були чорнороби, зубожілі, ремісники, прислуга, найчастіше обтяжені численною родиною. Приблизно 45% сімей підлітків на початку ХХ ст. належали до середовища фабричних робітників, приватних ремісників і прислуги

Кількість позашлюбних дітей у закладах, на відміну від французьких і швейцарських колоній і притулків, була незначною. Наприклад, значним був відсоток дітей міського населення, представленого різними соціальними станами. У містах проживало 61,7%

вихованців Харківського притулку, тоді як у тогочасній Україні, що входила до складу Росії, городяни становили лише 4% всього населення. Міста давали “найгірший контингент вихованців”. На початку минулого століття простежувалася стійка тенденція до збільшення числа вихованців виправних установ – міських жителів. У 1910 р. серед них налічувалося 55% городян, в 1911 р. – 58%, в 1913 р. – 72% (35, 43).

Початок 30-х років ХХ століття ознаменувався якісною зміною особистості неповнолітніх правопорушників, так якщо у 20-х роках їх основну частину складали безпритульні, то у 30-ті роки більшість неповнолітніх правопорушників проживали у сім'ях.

5. Вид скоєного злочину

Події минулого життя вихованців виправних закладів, характер скоєних ними злочинів якнайбільше відповідали ситуації, що склалася в їх родинях. Більше 90% неповнолітніх обох статей віком до 14 років учинили злочинні діяння проти власності: крадіжки та пов'язані з ними правопорушення: шахрайство, грабіж.

Крадіжка становила головний промисел, була “спеціальністю” багатьох дітей до моменту потрапляння їх у виправні заклади. Часто це тісно перепліталось з жебрацтвом та бродяжництвом. С.Укше зазначив, що 60% усіх злочинних діянь неповнолітніх становили крадіжки. На початку ХХ ст. крадіжки поділялися на домашні (скоєні у себе вдома), хатні (вчинені в будинках сторонніх людей) і кишенькові. Якщо неповнолітні жіночої статі частіше здійснювали хатні й домашні крадіжки, то неповнолітні чоловічої статі частіше брали участь у кишенькових крадіжках. За цей вид злочину Петербурзький дитячий суд засудив у 1910р. 25% хлопчиків і 7% дівчаток.

Крім цього, діти і підлітки надходили до притулків та колоній за такі злочини, як підпали (“зажигательство”), конокрадіство, рубку лісу, святотатство, рідше – за згвалтування, озброєні нальоти, тілесні ушкодження і “вбивство” [1]. Найбільш тяжкі злочини скоювалися неповнолітніми в співтоваристві та під керівництвом дорослих. Серед дівчаток були відсутні такі злочини як озброєні нальоти, грабежі зі зломом, конокрадіство, порубка казенного лісу. У злочинах проти особистості дівчата брали участь вкрай рідко, частіше пасивно. Загалом злочини проти особи і проти порядку державного управління становили незначний відсоток усіх правопорушень неповнолітніх.

6. Рід занять та освіта

За даними М.Красовського, до моменту потрапляння у виправний заклад 112 вихованців жили “без певних занять”, 87 – злидарювали і бродяжили, 40 – займалися “невизначеним родом занять” [2]. Такі діти звикли до мандрівного способу життя, на волі мали притулок у злодійських нічліжках і клубках.

Але далеко не всі “порочні” діти, направлені до виправних закладів, на “волі” займалися протиправною діяльністю. Спробуємо встановити зразкове відсоткове співвідношення кількості неповнолітніх між “звичними” злочинцями і “вимушеними” правопорушниками, жертвами сумних обставин, хоча межа між ними часто була досить розмитою. Найбільший відсоток осіб, які перебували у закладах, раніше були “у служінні” або бродяжничали: за даними Л.Василевського, від 42 до 56% вихованців колоній і притулків раніше працювали або перебували “в служінні”; 11-14% дітей до направлення їх у виправні заклади бродяжничали; 13% вихованців притулків у минулому не мали певних занять. Близько 10% контингенту колоній і притулків початку ХХ століття складали так звані “бували” або “звичні” злочинці, тобто ті, які вже відбували тюремне ув'язнення.

Бурхливий розвиток капіталістичних відносин у країні на початку ХХ ст. позначився на швидкому зростанні рівня освіченості підростаючого покоління. Якщо показник грамотності серед дорослого населення дорівнював 24%, то цей же показник серед неповнолітніх, у тому числі і неповнолітніх правопорушників, був значно вищим. Згідно зі звітними даними Головного Тюремного Управління за 1900 р. грамотними були менше 50% вихованців виправних колоній і притулків. За даними Л.Беляєвої [3], число неписьменних новачків у виправних закладах на 1908 р. складало 34,9%. Ці відомості збігаються з даними статистики, що містяться у роботі С.Познишева. Відповідно до них на початку ХХ ст.

близько третини неповнолітніх вихованців виправних закладів були абсолютно безграмотними, близько 60% вміли читати і писати, приблизно 6% мали свідоцтва про закінчення шкіл. Таким чином, на початку ХХ ст. рівень грамотності неповнолітніх правопорушників значно підвищився.

Рівень освіченості вихованців залежав від місцезнаходження виправного закладу. Міста, особливо великі промислові центри, давали більший відсоток грамотних і напівграмотних дітей. Наприклад, землеробно-ремісничка колонія біля міста Києва нерідко приймала дітей, які закінчили народне, навіть двокласне або трикласне училище. У той же час з числа 23 вихованців Одеського притулку грамотним виявився лише один, напівграмотних – троє.

Незважаючи на той факт, що більшість вихованців землеробних колоній і ремісничих притулків колись були учнями ремісників у приватних майстернях, вони вкрай рідко хоча б незначною мірою опановували досліджувану спеціальність. Їм притаманні були "... незвичка до роботи, необізнаність ні з одним ремеслом, лінь, недбальство і відраза до роботи..." [4]. Причина цього не тільки в невмінні й небажанні працювати. Більшість, яка потрапляла до виправних закладів, відрізнялася слабкою статуєю, крайньою неухважністю, були схильні до швидкого стомлення під час класних занять. На ці особливості контингенту виправних закладів звернули увагу ще до початку ХХ ст.

За даними професора І.Сікорського, який проводив лікарсько-антропологічне дослідження, у 72% вихованців Київської колонії спостерігався запізнілий фізичний і розумовий розвиток, у 28% - хвороблива спадковість. На думку професора А.Кістяківського та директора Рукавишниковського притулку О.Фідлера, вихованці, як правило, надходять до притулку з "досить зруйнованою нервовою системою". Це виявлялося в частих випадках психічної неврівноваженості, крайньою неуживчивістю з товаришами, легконавіюваністю, агресивністю, жорстокістю у формі істеричних припадків. Не випадково кримінолог антропологічного, вірніше синтетичного напрямку Д.Дриль на засіданні Сьомого з'їзду представників виправних закладів звернув увагу на те, що "... значна кількість вихованців належить до натур недостатніх". Це висловлювання не було перебільшенням. При допиті, хто з двох скоїв вбивство, вихованець Київської колонії Б.І., 16 років, холоднокровно відповів: "Він (товариш) тримав, а я різав" [4].

Переважна кількість дітей поступили до виправних закладів із звичками до крадіжки, ліні, пияцтва, з різними збоченнями "у світі духовному", разюче низьким рівнем розумового і морального розвитку. О.Герд – начальник Петербурзької колонії - пізніше згадував: "Брехня, обман, хитрість, нахабство, хвороблива дратівливість, упертість, свавілля і лінь - ось характеристики, з якими вони вступали до закладу". Були значні індивідуальні відмінності в темпераменті, звичках, рівні розвитку, здібностях. Разом з тим, майже для всіх вихованців були характерні такі загальні ознаки і властивості, як відсутність наївності, добродушності й сором'язливості, звичайної для дітей їхнього віку вразливості, допитливості й рухливості, ранній сексуальний досвід, звичка поважати тільки фізичну силу, спритність і професіоналізм при скоєнні злочинів, жорстоке поведіння з тваринами, віра в прикмети і забобони.

Навіть ігри вихованців відрізнялися від розваг звичайних дітей. Не було невинних пустощів і спонукань до товариської дружби, зате була присутня пристрасть до азартної гри. Будь-яка гра розглядалася як засіб отримати що-небудь, розваги носили аморальний і жорстокий характер. У своїй праці "Молоді злочинці та установи для їх виправлення..." О.Кістяківський повідомляв, що в минулому багато підлітків 14 і навіть 12 років витрачали свої крадені гроші в публічних будинках.

У коротких характеристиках вихованців постійно повторювалися такі ознаки: "нелагідний, мстивий, злопам'ятний", "потайний, хитрий, впертий і дратівливий", "похмурий і нетовариський", "запальний і злий", "запальний, злісний і хитрий", "забіякуватий", "помічається якась озлобленість до всього навколишнього", "надзвичайно похмурий і ледачий". Такі характеристики при знайомстві з біографіями їх власників не викликали

здивування. Релігійно-моральна освіта вихованців до моменту направлення до виправного закладу знаходилася на надзвичайно низькому рівні або була відсутньою взагалі. Для деяких дітей злочинство слугувало не засобом, а метою, безпосередньо під час його процесу вони отримували відому насолоду.

Порожнеча в світі духовному, вимагаючи своєї заповненості, породжувала схильність “до всякого роду матеріальних насолод”. Тому ідеалом щасливого життя для ряду вихованців служило життя повне розгулу.

Якщо проводити паралель між соціально-педагогічною характеристикою та соціально-психологічним портретом вихованців виправних закладів початку ХХ ст. та неповнолітніми, які утримуються у пенітенціарних закладах сьогодні, то згідно з результатами сучасних досліджень велика частина вихованців сучасних спеціальних установ характеризується такими рисами і властивостями, як: неадекватна самооцінка, знижена емоційна чутливість, байдуже ставлення до права, закону, нерідко яскраво виражений правовий нігілізм, групова та індивідуальна жорстокість, брехливість, цинізм. Крім того, цим дітям властиві: нерівномірність психічного розвитку, недостатня соціальна зрілість суджень, підвищена виснаженість активної уваги, обмежене коло пізнавальних інтересів, сугестивність і наслідування негативного лідера групи, індивідуалістичність, імпульсивність і тривожність, що зумовлюють підвищену конфліктність, недостатні вольові установки, стійкі шкідливі звички та різноманітні прояви залежності від алкоголю, наркотичних і токсичних речовин тощо.

Аналіз особливостей особистості неповнолітнього злочинця дозволяє констатувати, що криміногенні властивості особи розвинуті не у всіх неповнолітніх правопорушників однаково, і тут можна говорити про **чотири основні типи неповнолітніх злочинців за ступенем суспільної небезпеки особи**:

а) ті, що скоїли злочин внаслідок випадкового збігу обставин і наперекір загальній позитивній спрямованості особи, — так звані “випадкові злочинці”;

б) ті, що скоїли злочин, потрапивши у певну життєву ситуацію, що викликала реалізацію нестійкої загальної спрямованості особи, — “ситуаційні злочинці”;

в) ті, що скоїли злочин внаслідок домінуючої негативної спрямованості особи, — ті, хто раніше вчиняв різного роду правопорушення, перебував на обліку в органах і службах у справах неповнолітніх;

г) ті, що скоїли злочин внаслідок сформованої стійкої антисуспільної спрямованості особи, що обумовлює всю систему поведінки підлітка і є виявом його ставлення до соціальних цінностей [3].

Така типологія дозволяє виділити не лише основні варіанти поведінки і спрямованості особи неповнолітніх злочинців, але і вирішувати питання їх покарання й проведення індивідуальної соціально-педагогічної профілактичної роботи з урахуванням особистих характеристик.

Отже, у досліджуваний період спостерігаємо різочу подібність у соціально-педагогічній характеристиці та соціально-психологічному портреті неповнолітнього правопорушника початку ХХ ст. та початку ХХІ ст.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Астемиров З.А. Исправительные учреждения в зарубежных странах: Учебное пособие. — Рязань, 1972. — 95 с.
2. Башкатов И.П., Фицула М.Н. Основы исправления и перевоспитания несовершеннолетних осужденных в воспитательно-трудовых колониях. — М., 1984. — 324 с.
3. Беляева Л.И. Становление и развитие исправительных заведений для несовершеннолетних правонарушителей в России (сред. XIX в. — нач. XX в.). — М., 1995. — 100с.
4. Миклашевский И.С. Несколько слов о несовершеннолетних преступниках. — Ярославль, 1896. — 48 с.
5. Систематический сборник постановлений Съездов Представителей российских исправит. завед. для малолетних. — СПб.: “Обществ. польза”, 1904.

6. Тарасов И.Т. Предварительное испытание новичков в исправит, завед. для малолетних. – М., 1900. – 10 с.

Швец Т.М.

*СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНЕГО
ПРАВОНАРУШИТЕЛЯ НАЧАЛА XX В.*

Статья раскрывает специфику определения социально-педагогической характеристики личности несовершеннолетнего правонарушителя в начале XX века.

Ключевые слова: несовершеннолетние правонарушители, пенитенциарное заведение, социально-педагогическая характеристика личности.

Shvets T.M.

*SOCIO-PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF JUVENILE OFFENDERS EARLY
TWENTIETH CENTURY*

Article reveals the specificity determining social and educational characteristics of the individual juvenile offender in the early twentieth century.

Key words: juvenile offenders, penal settlement, socio-pedagogical characteristics of the individual.